

یادبود دکتر محمدرضا باطنی

زهرآ زندی مقدم* (پژوهشگر فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

دکتر محمدرضا باطنی، زبان‌شناس، فرهنگ‌نویس، نویسنده و مترجم نامی معاصر ایران، ۱۵ دی ۱۳۱۳ در اصفهان به دنیا آمد. وی دوران کودکی پرفرازونشیبی داشت. تحصیلات ابتدایی را در اصفهان گذراند و در تمام سال‌های ابتدایی شاگرد اول بود. در ۱۲ سالگی به علت بیماری صعب‌العلاج پدر و مشکلات مالی مجبور به ترک تحصیل شد و در بازار اصفهان مشغول به کار گردید. پس از چند سال و هم‌زمان با کار در یک مغازه خرازی‌فروشی در چهارباغ اصفهان، امکان این را پیدا کرد که در کلاس‌های شبانه شرکت کند و در هجده‌سالگی سیکل اول دبیرستان را به پایان رساند. مدت پنج سال در روستاهای اصفهان به شغل معلمی مشغول بود. وی هم‌زمان بدون حضور در کلاس، درس هم می‌خواند و در نهایت، در ۲۳ سالگی توانست دیپلم ادبی خود را دریافت کند. وی از خدمت سربازی معاف شد و بعد از آن توانست در آزمون ورودی دانشکده حقوق، رشته اقتصاد، پذیرفته شود، اما به دلیل تنگنای مالی، بعد از چند ماه، به‌رغم آنکه در امتحان ورودی آنجا هم قبول شده بود، ترجیح داد با دریافت کمک هزینه تحصیلی در رشته زبان و ادبیات انگلیسی به تحصیل ادامه دهد و وارد دانش‌سرای عالی (دانشگاه خوارزمی فعلی) شود و سرانجام در سال ۱۳۳۹ از دانش‌سرای عالی در رشته زبان و ادبیات انگلیسی فارغ‌التحصیل شد. به‌علت اینکه در طول دوران تحصیل شاگرد اول بود، برای ادامه تحصیل به خارج از کشور اعزام شد و به‌این ترتیب در سال ۱۳۴۰ به انگلستان رفت و از دانشگاه لیدز^۱ فوق لیسانس

* z.zandimoghaddam@gmail.com

1. University of Leeds

زبان‌شناسی گرفت. سپس، در لندن با مایکل هالیدی،^۲ که بزرگ‌ترین استاد زبان‌شناسی آن زمان انگلستان بود، بر روی نحو زبان فارسی، براساس نظریهٔ زبانی او برای دورهٔ دکتری، کار کرد. در سال ۱۳۴۵ برای مدت کوتاهی به ایران آمد. به‌علت تمدید نشدن بورس، چندی بعد همان رساله‌ای را که قرار بود در لندن از آن دفاع کند، با جرح و تعدیل‌هایی به فارسی برگرداند و با عنوان «توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی براساس نظریهٔ مقوله و میزان» در دورهٔ تازه‌تأسیس دکتری زبان‌شناسی دانشگاه تهران از آن دفاع کرد و در خردادماه ۱۳۴۶ موفق به دریافت درجهٔ دکتری زبان‌شناسی همگانی و زبان‌های باستانی شد. دکتر باطنی در مهرماه ۱۳۴۶ به‌عنوان استادیار زبان‌شناسی در گروه زبان‌شناسی دانشگاه تهران آغاز به کار کرد. پس از شروع به کار در دانشگاه تهران، همکاری با مطبوعات را با نگارش مقاله‌هایی پیرامون مسائل اجتماعی و فرهنگی آغاز کرد. پس از انقلاب هم ابتدا با ماهنامهٔ آدینه و سپس دنیای سخن همکاری کرد و مقالات تأثیرگذار و ارزشمندی نیز در چند نشریهٔ دیگر از او به چاپ رسید. از آن جمله می‌توان به نقدی که در مجلهٔ آدینه بر کتاب غلط نویسیم استاد ابوالحسن نجفی با عنوان «اجازه بدهید غلط بنویسیم» یا مطلبی با عنوان «کتاب سالی که ضربهٔ فنی شد» دربارهٔ کتاب آموزش عربی آذرتاش آذرنوش، که بنا به ملاحظاتی از دور انتخاب کتاب سال کنار گذاشته شده بود، و مقالهٔ جنجال‌برانگیز وی تحت عنوان «فارسی زبانی عقیم؟» اشاره کرد. در سال ۱۳۶۴ به درخواست مؤسسهٔ فرهنگ معاصر شروع به تألیف فرهنگ دوزبانهٔ انگلیسی-فارسی کرد. پس از هفت سال کار در اردیبهشت ۱۳۷۲ این فرهنگ به بازار عرضه شد. از آن پس باطنی به همکاری خویش با مؤسسهٔ فرهنگ معاصر ادامه داد و حاصل این همکاری تألیف و تدوین طرح‌های گوناگون فرهنگ‌نویسی است. محمدرضا باطنی مؤلف کتاب‌های مرجعی چون توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی (با ۲۷ بار تجدید چاپ)، نگاهی به دستور زبان و فرهنگ معاصر پویا است. وی علاوه بر تألیف و ترجمهٔ آثار معتبری در زمینهٔ زبان‌شناسی، مترجم ده‌ها کتاب و مقاله در زمینه‌های فلسفی و اجتماعی بوده که از میان آن‌ها می‌توان به «ساخت و کار ذهن»، «مقدمه‌ای بر فلسفه» و «فلسفهٔ هنر نیچه» اشاره کرد. باطنی در سال‌های ۷۲ تا ۷۵ همراه با هیئتی متشکل از کریم امامی، ایرج کابلی، علی محمد حق‌شناس، احمد شاملو، کاظم کردوانی و هوشنگ گلشیری در نشست‌هایی، به‌منظور بازنگری در شیوهٔ نگارش و خط فارسی، شرکت داشته است. شاخهٔ تخصصی باطنی جامعه‌شناسی زبان بود که هدف آن از مطالعهٔ زبان، شناخت و تحلیل جامعه‌ای است که ظرف زبان مورد نظر است. آثار محمدرضا باطنی به چند بخش تقسیم می‌شوند: تألیف در زمینهٔ زبان‌شناسی، ترجمه در زمینهٔ

زبان‌شناسی، ترجمه‌های غیرزبان‌شناسی، فرهنگ‌ها، مقالات. مهم‌ترین تألیفات وی در زمینه زبان‌شناسی عبارت‌اند از: توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، مسائل زبان‌شناسی نوین، نگاهی تازه به دستور زبان، چهار گفتار درباره زبان، درباره زبان، زبان و تفکر، پیرامون زبان و زبان‌شناس.

ترجمه در زمینه زبان‌شناسی. زبان و زبان‌شناسی، نگاشته رابرت ا. هال،^۳ زبان‌شناسی جدید، تألیف مانفرد بی‌پرویش.^۴

ترجمه‌های غیرزبان‌شناسی. مقدمه‌ای بر فلسفه، نوشته بوخنسکی،^۵ انسان به روایت زیست‌شناسی، تألیف آنتونی بارت،^۶ با خانم نفرآبادی، ساخت و کار ذهن، نگاشته کالین بلیک مور،^۷ خواب، تألیف ایان اوزوالد،^۸ مغز و رفتار، تألیف فرانک کمبل،^۹ دانشنامه مصور.

فرهنگ‌ها. فرهنگ انگلیسی - فارسی با دستیاری فاطمه آذر مهر، فرهنگ معاصر انگلیسی - فارسی با دستیاری فاطمه آذر مهر، مهران مهاجر، محمد نبوی؛ فرهنگ دوجلدی انگلیسی - فارسی پویا، با دستیاری زهرا احمدی‌نیا، فاطمه محمدی، سپیده رضوی، فرهنگ فعل‌های گروهی پویا (phrasal verbs) انگلیسی - فارسی، با دستیاری سپیده رضوی، زهرا احمدی‌نیا، روزبه افتخاری، واژه‌نامه روان‌شناسی با دکتر محمدتقی براهنی و دیگران، فرهنگ معاصر انگلیسی - فارسی کوچک، با دستیاری محمدحسین مرعشی، فرهنگ معاصر پویا: اصطلاحات و عبارات رایج فارسی (فارسی - انگلیسی)، برگزیده سی‌ودومین دوره جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی ایران، و همچنین بیست‌وهفتمین جایزه ادبی و تاریخی بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی در مهرماه ۱۳۹۹.

مقاله. «اجازه بدهید غلط بنویسیم»، آدینه، خرداد ۱۳۶۷، شماره ۲۴؛ «فارسی زبانی عقیم؟»، آدینه، فروردین ۱۳۶۸، شماره ۳۳.

چند تن از استادان و صاحب‌نظران درباره ایشان نکاتی را بیان کرده‌اند که در زیر به برخی از آنها اشاره شده است. دکتر عباس امام، عضو هیئت علمی و استادیار گروه زبان و ادبیات انگلیسی دانشگاه شهید چمران اهواز، درباره دکتر باطنی چنین می‌نویسد:

استاد باطنی در میان بزرگان رشته نوین زبان‌شناسی، که از اوایل دهه ۱۳۴۶ در ایران پا گرفت، از برجستگی‌های ویژه‌ای برخوردار بود. در میان بزرگان بنیان‌گذار، از همه بیشتر کارهای تحقیقاتی کرد آن‌هم در زمینه‌های متنوع. استاد باطنی هم در زمینه زبان‌شناسی خرد (صرف و نحو، آواشناسی، واژگان‌نگاری) قلم زدند و هم در زمینه زبان‌شناسی کلان (روان‌شناسی زبان، جامعه‌شناسی زبان، عصب‌شناسی زبان و...).

3. Robert Anderson Hall

4. Manfred Bierwisch

5. Bochenski

6. Anthony Barnett

7. Colin Blakemore

8. Ian Oswald

9. Frank Campbell

وی در ادامه می‌نویسد:

استاد باطنی در بومی‌سازی دانش زبان‌شناسی در ایران، از طریق توجه به جنبه‌هایی از زبان‌شناسی کاربردی معطوف به نیازهای گوناگون کشور نقشی اساسی داشت. همچنین، از طریق همگانی کردن رویکرد زبان‌شناسی توصیفی در رویارویی با ادبای تجویزگرای هموطن.

دکتر لطف‌الله یارمحمدی، زبان‌شناس ایرانی، استاد بازنشسته دانشگاه شیراز، عضو پیوسته فرهنگستان علوم و برگزیده جایزه علمی علامه طباطبایی بنیاد ملی نخبگان سال ۱۳۹۰، در جشن نامه دکتر محمدرضا باطنی که به پیشنهاد انتشارات فرهنگ معاصر و به همت اعضای انجمن زبان‌شناسی ایران برای این استاد برجسته تهیه و به او تقدیم شده است، چنین می‌نویسد:

یکی از ویژگی‌ها و استعدادهای ارزشمند دکتر باطنی این است که ایشان خوش، زیبا و روان می‌نویسد و از این رو، می‌تواند مطالب علمی و فنی مشکل زبان‌شناسی را به زبانی ساده عرضه دارند. لذا دکتر باطنی توانسته است بیش از هرکس دیگر زبان‌شناسی را در ایران به آحاد مردم بشناساند. من این را یکی از خدمات بزرگ ایشان تلقی می‌کنم. من دو اثر از آثار دکتر باطنی را بسیار شاخص قلمداد می‌کنم؛ یکی توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی است که در آن زبان فارسی جدید در چارچوب یک نظریه عمومی زبان‌شناسی به‌طور نظام‌مند و با جامعیت لازم توصیف شده است؛ دیگری فرهنگ معاصر انگلیسی - فارسی ایشان است. در مقاله «فارسی زبانی عقیم؟» آمده است: «یکی از راه‌هایی که باید برای واژه‌سازی علمی مورد استفاده قرار گیرد، بهره گرفتن از مشتقات فعل‌هایی است که در فارسی به کار می‌روند؛ یعنی ساختن مشتق از راه قیاس، اعم از اینکه آن مشتق‌ها در گذشته به کار نرفته باشند یا فعلاً متداول نباشند. مثلاً، ساختن «نوشتار» به قیاس «گفتار» یا «رسانه» به قیاس «ماله» و مانند آن».

دکتر علی‌اشرف صادقی، زبان‌شناس و عضو پیوسته فرهنگستان، او را مردی محکم، اصولی و اخلاقی معرفی می‌کند که به هیچ‌وجه از اصولی که به آن معتقد بود تخطی نمی‌کرد.

دکتر ژاله آموزگار، عضو پیوسته فرهنگستان، درباره دکتر باطنی چنین می‌نویسد: «در میان همکاران قدیمی استاد باطنی شاید کسی وجود نداشته باشد که همواره از سخت‌کوشی و انسانیت او سخن به میان نیورد». تحمّل مشکلات، کمک کردن به دیگران و همچنین کارهای ارزنده مداوم در عرصه تولید آثار فاخر همان نکته‌ای است که دکتر ژاله آموزگار به آنها اشاره می‌کند.

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، ادیب و نویسنده، در یادداشتی درباره زنده‌یاد استاد باطنی چنین می‌نویسد:

دکتر محمدرضا باطنی، استاد یگانه دانشگاه تهران، در جهت پایه‌گذاری و گسترش دانش زبان‌شناسی در ایران، بیش از هرکس دیگری نقش داشته است. وقتی که حدود سال‌های ۱۳۴۴-۱۳۴۵ از انگلستان برگشت و نظریه استادش هالییدی را، که یکی از تأثیرگذارترین زبان‌شناسان نیمه دوم قرن بیستم در جهان به شمار

می‌رود، در ساختمان زبان فارسی معاصر، به اصطلاح امروزی‌ها، «پیاپی» کرد و چندین کتاب و تعداد زیادی مقاله در این باب نوشت، بلندترین صدایی بود که در فضای دانشگاهی ایران، در این عرصه شنیده می‌شد و بی‌تردید تأثیرگذارترین کس در این میدان بود.

وی در ادامه می‌نویسد:

در باره جایگاه علمی او و توانایی شگرف او در تدریس، دیگران باید مقالات و کتاب‌ها بنویسند که خواهند نوشت و برای شخص بی‌اطلاعی چون من سکوت در این باره به ادب نزدیک‌تر است و شایسته‌ترین کار است، اما به‌عنوان یک شاهد و گواه، در تاریخ معاصر ایران و بیشتر برای آیندگان و ثبت در تاریخ می‌توانم گواهی دهم که دکتر باطنی یکی از مردان آزاده عصر ما و نسل ما است که با پارسایی و زهدی از نوع زهد عارفان تذکرة الاولیاء بی‌اعتنا و سربلند از کنار تمام وسوسه‌های قدرت‌طلبی و جاذبه‌های حیات اداری و مادی و نان‌به‌نرخ‌روز خوردن‌ها گذشت و این جایگاه اخلاقی‌اش، حتی از جایگاه علمی و دانشگاهی‌اش، ارزش بیشتری دارد.

وی می‌افزاید:

علم می‌آید و می‌رود و کهنه می‌شود و همچون فصلی از تاریخ برای اهلس ثبت می‌شود، اما «هنر پاکدامن زیستن» و آزادگی همیشه زنده است، به همین دلیل، نام دکتر محمدرضا باطنی همچون بلند آویسه‌ای (یعنی الگو و اسوه) برای نسل‌های آینده فرزندان ایران زمین همیشه خواهد ماند.

دکتر حسین سامعی، زبان‌شناس و از شاگردان دکتر باطنی، اظهار می‌کند:

او از نسل دوم زبان‌شناسان مدرن ایران بود و دانشوری دقیق، پیگیر و کوشا بود که بر توسعه زبان‌شناسی، نگاه علمی به زبان و جامعه و همین‌طور ایجاد زبان یا گفتمان علمی در فارسی مدرن تأثیر قطعی داشت.

آقای سامعی همچنین درباره وی می‌گوید:

پیوستن او به گروه زبان‌شناسی دانشگاه تهران، بعد از کار با مایکل هالیدی، زبان‌شناس معروف بریتانیایی، موجب تغییرات تازه‌ای از جمله ایجاد گرایش‌های تازه‌ای در این گروه آموزشی دانشکده ادبیات شد و دانشجویان و استادان را به سمت مطالعات زبان‌شناسی علمی در ایران سوق داد. شاخه تخصصی باطنی جامعه‌شناسی زبان است که هدف آن از مطالعه زبان، شناخت و تحلیل جامعه‌ای است که ظرف زبان مورد نظر است.

در مجموع، این چهره زبان‌شناسی، ترجمه و فرهنگ‌نویسی یکی از اعضای بسیار مؤثر گروه زبان‌شناسی دانشگاه تهران بود و شاگردان زیادی را پروراند که هم‌اکنون بسیاری از آنها در دانشگاه‌های مختلف استاد هستند و تدریس می‌کنند.

کوشش چندین‌ساله باطنی در راه تدوین و تألیف مجموعه فرهنگ‌های انگلیسی به فارسی «پویا» و نگاه تازه‌ای او به دستور زبان فارسی موجب شد شیوه‌های نوینی در دستورنویسی مطرح شود و بومی کردن دانش معناشناسی در ایران سرعت گیرد.

هریک از کارهای استاد باطنی را باید گامی دانست در راه گشودن دریچه‌ای بر یکی از این چشم‌اندازهای تازه و تأکیدی بر ضرورت داشتن نگاه علمی نو در پژوهش‌های زبان‌شناختی در ایران. همین نوگرایی و نوجویی استاد، قلمروهای تازه‌ای را در برابر ما گشود.

سرانجام، این چهره مطرح در زبان‌شناسی، ترجمه و فرهنگ‌نویسی، پس از یک دوره بیماری، در شامگاه دوشنبه ۲۱ اردیبهشت ۱۴۰۰، در سن ۸۷ سالگی، دیده از جهان فرو بست. به روح این استاد شریف، متین، متواضع و پیشرو در زبان‌شناسی ایران درود می‌فرستیم که از مجموعه تلاش‌های زبان‌شناختی و غیرزبان‌شناسی ایشان نکته‌ها آموختیم. یادش جاودان و راهش پررهرو.

منابع

- ابراهیم‌نژاد، معصومه و امیر مهنا، «باطنی از زبان دیگران»، مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری، تهران ۱۳۹۹.
- باطنی، محمدرضا، بامهر، جشن‌نامه دکتر محمدرضا باطنی، فرهنگ معاصر، تهران ۱۳۹۴.
- محمدی، حمیدرضا، «بیست‌وهفتمین جایزه محمود افشار به «محمدرضا باطنی» تعلق گرفت»، ایرنا، ۱۳۹۹.

